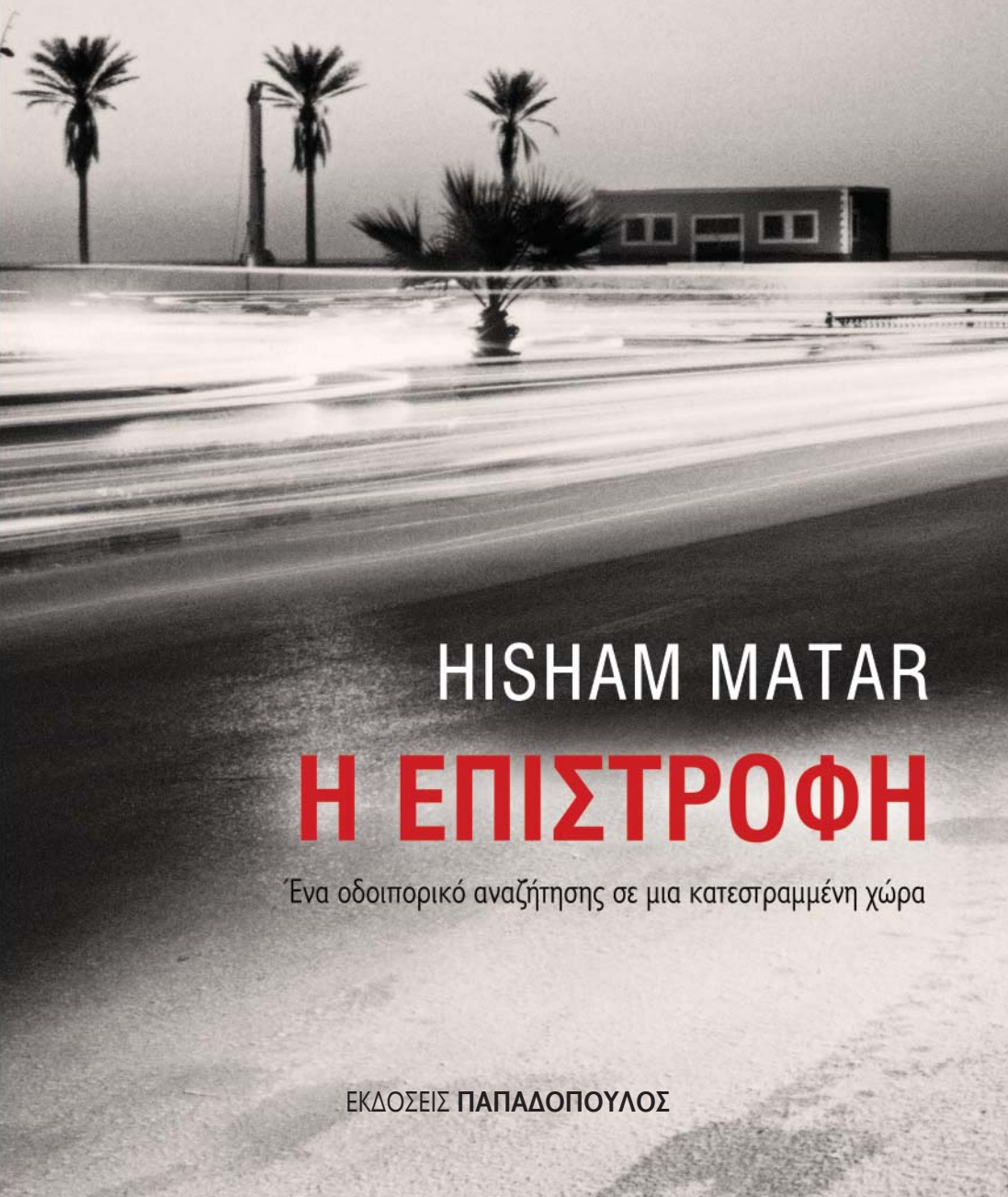

ΒΡΑΒΕΙΟ ΠΟΥΛΙΤΖΕΡ 2017

HISHAM MATAR
Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ

Ένα οδοιπορικό αναζήτησης σε μια κατεστραμμένη χώρα

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ

HISHAM MATAR

Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ

Μετάφραση Κατερίνα Σχινά

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ

Τίτλος πρωτοτύπου: *The Return*

Συγγραφέας: Hisham Matar

Μετάφραση: Κατερίνα Σχινά

Επιμέλεια: Εύα Καλεϊύρα

© Φωτογραφία εξωφύλλου: Diana Matar

© Hisham Matar, 2016

© 2018, Εκδόσεις Κυριάκος Παπαδόπουλος Α.Ε., για την ελληνική γλώσσα

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμιά διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά τον Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975), απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Πρώτη έκδοση: Μάρτιος 2018

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

www.epbooks.gr

Καποδιστρίου 9, 144 52 Μεταμόρφωση Αττικής

τηλ.: 210 2816134, e-mail: info@epbooks.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

Μασσαλίας 14, 106 80 Αθήνα, τηλ.: 210 3615334

ISBN 978-960-569-861-4

ΚΕΦΑΛΑΙΑ

1. Καταπακτή	9
2. Μαύρο κοστούμι.....	24
3. Η θάλασσα.....	38
4. Η χώρα.....	46
5. Μπλο'τάαχ.....	51
6. Ποιήματα.....	65
7. Πώς πάει η υγεία σου; Η οικογένειά σου;.....	78
8. Η ανακωχή και το μανταρίνι.....	84
9. Ο γέρος και ο γιος του.....	94
10. Η σημαία.....	105
11. Το τελευταίο φως.....	113
12. Βεγγάζη.....	126
13. Μια άλλη ζωή.....	138
14. Η σφαίρα.....	147
15. Μαξιμιλιανός.....	172
16. Η εκστρατεία.....	190
17. Ο γιος του δικτάτορα.....	204
18. Οι καλοί τρόποι των αρπακτικών.....	227
19. Η ομιλία.....	234
20. Χρόνια.....	245
21. Τα οστά.....	261
22. Η αυλή.....	277

1. Καταπακτή

Νωρίς το πρωί, Μάρτιος του 2012. Η μητέρα μου, η γυναίκα μου η Νταϊάνα κι εγώ καθόμαστε σε μια σειρά από καθίσματα βιδωμένα στο πλακόστρωτο δάπεδο μιας αίθουσας αναμονής στο Διεθνές Αεροδρόμιο του Καΐρου. Μια φωνή ανακοινώνει ότι η πτήση 835 για τη Βεγγάζη αναμένεται να αναχωρήσει στην ώρα της. Κάθε τόσο η μητέρα μου μου ρίχνει αγωνιώδεις ματιές. Και η Νταϊάνα φαίνεται να ανησυχεί. Αγγίζει το χέρι μου, μου χαμογελάει. Να σηκωθώ, να κάνω μερικά βήματα, να ξεμουδιάσω, σκέφτομαι. Μου είναι όμως αδύνατον να σαλέψω. Πρώτη φορά αισθάνομαι τόσο παραδομένος στην ακινησία.

Η θύρα επιβίβασης είναι σχεδόν άδεια. Μόνο ένας άντρας κάθεται απέναντί μας. Είναι υπέρβαρος, φαίνεται κουρασμένος, μάλλον πενηνταπεντάρης. Κάτι στη στάση του σώματός του –χέρια σταυρωμένα στα γόνατα, κορμός ελαφρά γερμένος στα αριστερά– φανερώνει παραίτηση. Αιγύπτιος ή Λίβυος άραγε; Πηγαίνει να επισκεφθεί τη γειτονική χώρα, ή επιστρέφει στην πατρίδα του μετά την επανάσταση; Είναι υπέρ ή κατά του Καντάφι; Ή είναι ένας από εκείνους τους αναποφάσιστους, που κρατούν τις επιφυλάξεις τους αποκλειστικά για τον εαυτό τους;

Η φωνή από το μικρόφωνο ξανακούγεται. Είναι ώρα να επιβιβαστούμε. Βρίσκομαι πρώτος στην ουρά, με την Νταϊάνα δίπλα μου. Έχουμε ταξιδέψει μαζί, περισσότερες από μία φορές, στην πόλη όπου γεννήθηκε, στη βόρεια Καλιφόρνια. Γνωρίζω τα φυτά και το χρώμα του φωτός και τις αχανείς εκτάσεις όπου μεγάλωσε. Και τώρα ήρθε η στιγμή να την πάω εγώ στον τόπο μου. Ανάμεσα στα πράγματά της παράχωσε τη Hasselblad και τη Leica, τις δυο

αγαπημένες της φωτογραφικές μηχανές, και εκατοντάδες ρολά φιλμ. Η Νταϊάνα είναι αφοσιωμένη στη δουλειά της. Με το που θα πιάσει την άκρη ενός νήματος, θα το ακολουθήσει ως το τέλος. Τούτο το χαρακτηριστικό της και με ενθουσιάζει και με ανησυχεί. Διστάζω να δώσω στη Λιβύη περισσότερα απ' όσα μου έχει ήδη πάρει.

Η μητέρα βαδίζει πλάι στην τζαμαρία που βλέπει στον αεροδιάδρομο, μιλώντας στο κινητό της. Κόσμος –κυρίως άντρες– αρχίζει να γεμίζει την αίθουσα. Η Νταϊάνα κι εγώ στεκόμαστε τώρα στην κεφαλή μιας μακριάς ουράς. Καμπυλώνει πίσω μας σαν ποτάμι. Με πρόσχημα πως έχω κάτι ξεχάσει, την τραβάω στο πλάι. Ξαφνικά σκέφτομαι πως η επιστροφή μετά από όλα αυτά τα χρόνια είναι κακή ιδέα. Η οικογένειά μου έφυγε από τη Λιβύη το 1979, τριάντα τρία χρόνια πριν. Χάσμα χωρίζει τον άντρα που είμαι σήμερα από το οκτάχρονο αγόρι που ήμουν τότε. Το αεροπλάνο θα διασχίσει αυτό το βάραθρο, θα μπορέσει όμως να το γεφυρώσει; Σίγουρα, τέτοια ταξίδια είναι παρακινδυνευμένα. Τούτο εδώ απειλεί να μου υπαρπάξει μια τέχνη που είχα δουλέψει σκληρά για να την τελειοποιήσω: πώς να ζω μακριά από τόπους και ανθρώπους που αγαπούσα. Ο Γιόζεφ Μπρόντσκι είχε δίκιο. Το ίδιο και ο Ναμπόκοφ και ο Κόνραντ. Εκείνοι δεν είχαν ξαναγυρίσει ποτέ. Όλοι τους, ο καθένας με τον τρόπο του, είχαν προσπαθήσει να θεραπευτούν από την πατρίδα τους. Ό,τι αφήνεις πίσω σου διαλύεται. Ξαναγύρνα και θα έρθεις αντιμέτωπος με την απουσία ή με την ανέκκλητη φθορά όσων θεωρούσες πολύτιμα. Δίκιο όμως είχαν και ο Ντμίτρι Σοστακόβιτς και ο Μπορίς Παστερνάκ και ο Ναγκίμπ Μαχφούζ: ποτέ μην εγκαταλείπεις την πατρίδα σου. Φύγε και θα δεις τις πηγές να στερεύουν. Θα γίνεις ένας νεκρός κορμός, ξερός, γεμάτος κουφάλες.

Τι κάνεις όταν δεν μπορείς ούτε να φύγεις ούτε να επιστρέψεις;

Τον Οκτώβριο του 2011 πίστευα πως δεν θα ξαναγύριζα ποτέ στη Λιβύη. Ήμουν στη Νέα Υόρκη, ανηφόριζα την Μπρόντγουεϋ, ο αέρας ήταν ψυχρός και δυνατός, και τότε πρόβαλε μπροστά μου η ιδέα. Φαινόταν απεργάδιαστη, μια σκέψη που την είχε μηχανευτεί το μυαλό μου ανεξάρτητα από τη βούλησή μου. Όπως τις στιγμές της μέθης, στα νιάτα μου, ένιωθα τολμηρός και αήττητος.

Είχα φτάσει στη Νέα Υόρκη τον προηγούμενο μήνα, προσκεκλημένος από το Κολέγιο Μπάρναρντ, για να δώσω μερικές διαλέξεις πάνω στη λογοτεχνία της εξορίας και της αποξένωσης. Όμως είχα παλαιότερους δεσμούς με την πόλη. Οι γονείς μου είχαν μετακομίσει στο Μανχάταν την άνοιξη του 1970, όταν ο πατέρας μου διορίστηκε πρώτος γραμματέας της Λιβυκής Αποστολής στα Ηνωμένα Έθνη. Γεννήθηκα το φθινόπωρο εκείνης της χρονιάς. Τρία χρόνια αργότερα, το 1973, επιστρέψαμε στην Τρίπολη. Στα χρόνια που μεσολάβησαν από τότε, είχα επισκεφθεί τη Νέα Υόρκη τέσσερις ή πέντε φορές και πάντοτε για λίγο. Έτσι, μολονότι βρισκόμουν στη γενέτειρά μου, το μέρος μού ήταν σχεδόν άγνωστο.

Στα τριάντα έξι χρόνια από τότε που εγκαταλείψαμε τη Λιβύη, η οικογένειά μου κι εγώ είχαμε αναπτύξει σχέσεις με αρκετές πόλεις-υποκατάστατα. Με το Ναϊρόμπι, όπου πήγαμε αμέσως μόλις δραπετεύσαμε από τη Λιβύη, το 1979, και που έκτοτε συνεχίσαμε να το επισκεπτόμαστε· με το Κάιρο, όπου εγκατασταθήκαμε, αυτοεξόριστοι για αδιευκρίνιστο διάστημα, τον επόμενο χρόνο· με τη Ρώμη, τόπο διακοπών για μας· με το Λονδίνο, όπου πήγα σε ηλικία δεκαπέντε ετών για σπουδές και όπου επί είκοσι εννέα χρόνια προσπαθούσα πεισματικά να οικοδομήσω μια ζωή· με το Παρίσι, όπου, κουρασμένος και ενοχλημένος από το Λονδίνο, μετοίκησα στα τριάντα μου, παίρνοντας όρκο πως δεν θα ξαναγύριζα ποτέ στην Αγγλία, μόνο και μόνο για να βρεθώ πίσω δυο χρόνια αργότερα. Σε όλες αυτές τις πόλεις φανταζόμουν τον εαυτό μου να ζει μια ήρεμη ζωή σ' εκείνο το μακρινό νησί, το Μανχάταν, όπου γεννήθηκα. Φαντα-

ζόμουν κάποιον που μόλις είχα γνωρίσει να μου θέτει, ίσως σ' ένα πάρτι, σ' ένα καφέ, ή στα αποδυτήρια μετά από ώρες κολύμπι στην πισίνα, εκείνη την παλιά, κουραστική ερώτηση «Από πού είστε;» κι εγώ, ατάραχος, απαλλαγμένος από τον γνωστό εκνευρισμό μου, να του απαντάω ανέμελα, «Από τη Νέα Υόρκη». Σ' αυτές τις ονειροφαντασίες έβλεπα τον εαυτό μου να απολαμβάνει το γεγονός ότι μια τέτοια δήλωση θα ήταν ταυτόχρονα αληθής και ψευδής, όπως το τρικ ενός ταχυδακτυλουργού.

Το ότι θα μετοικούσα στο Μανχάταν στα σαράντα μου ενώ η Λιβύη διαλυόταν και ότι αυτό θα συνέβαινε την 1η Σεπτεμβρίου, την ίδια μέρα κατά την οποία, παλιότερα, το 1969, ένας νεαρός στρατιωτικός ονόματι Μουαμάρ Καντάφι είχε εκθρονίσει τον βασιλιά Ιντρίς και μαζί μ' αυτόν μερικά από τα πολυτιμότερα κομμάτια της ζωής μου –τον τόπο μου, τη γλώσσα στην οποία γράφω, τη γλώσσα που χρησιμοποιώ σήμερα για να γράψω αυτά τα λόγια–, ήταν πια γεγονός: κι όλα αυτά με δυσκόλευαν να αποκολληθώ από την ιδέα ότι μια θεϊκή βούληση λειτουργούσε εδώ.

Στην πολιτική ιστορία της Λιβύης, η δεκαετία του '80 αντιπροσωπεύει ένα ιδιαίτερα ζοφερό κεφάλαιο. Οι αντίπαλοι του καθεστώτος απαγχονίζονταν στις πλατείες και στα γήπεδα. Οι αντιφρονούντες που δραπέτευαν από τη χώρα καταδιώκονταν – ορισμένοι απάγονταν και δολοφονούνταν. Τη δεκαετία του '80 για πρώτη φορά εμφανίστηκε στη Λιβύη ένοπλη και αποφασισμένη αντίσταση στη δικτατορία. Ο πατέρας μου ήταν μια από τις κορυφαίες μορφές της αντιπολίτευσης. Η οργάνωση στην οποία ανήκε εκπαιδευόταν σ' ένα στρατόπεδο στο Τσαντ, νοτίως των συνόρων με τη Λιβύη, και είχε αρκετούς παράνομους πυρήνες στη χώρα. Η καριέρα του πατέρα μου στον στρατό, η σύντομη διπλωματική του θητεία και η

περιουσία που είχε κατορθώσει να αποκτήσει στα μέσα της δεκαετίας του '70 στρεφόμενος με επιτυχία στις επιχειρήσεις –εισάγοντας στη Μέση Ανατολή τα πιο ετερόκλητα προϊόντα, από αυτοκίνητα Mitsubishi μέχρι αθλητικά παπούτσια Converse– τον καθιστούσαν επικίνδυνο εχθρό. Η δικτατορία είχε προσπαθήσει να τον εξαγοράσει· είχε προσπαθήσει να τον εκφοβίσει. Θυμάμαι ένα απόγευμα στο διαμέρισμά μας στο Κάιρο – θα ήμουν δέκα ή έντεκα ετών· θυμάμαι να καθόμαστε πλάι πλάι και νιώθω ακόμα το βάρος του μπράτσου του στους ώμους μου. Στην απέναντι πολυθρόνα καθόταν ένας από τους άντρες τους οποίους αποκαλούσα «Θείους» – άντρες που ήταν, το ένιωθα, σύμμαχοι ή οπαδοί του. Ακούστηκε η λέξη «συμβιβασμός» και ο Πατέρας απάντησε, «Δεν πρόκειται να διαπραγματευτώ με εγκληματίες».

Όπου και να βρισκόμασταν στην Ευρώπη, εκείνος οπλοφορούσε. Προτού μπούμε στο αυτοκίνητο, μας ζητούσε να σταθούμε πιο μακριά, έπεφτε στα γόνατα και κοίταζε κάτω από το σασί, κολλούσε τη μύτη του στο τζάμι και σάρωνε το εσωτερικό με το βλέμμα μήπως δει κάποιο καλώδιο. Άντρες σαν κι αυτόν είχαν δεχτεί πυροβολισμούς σε σιδηροδρομικούς σταθμούς και καφενεία, τα αυτοκίνητά τους είχαν ανατιναχτεί. Στις αρχές της δεκαετίας του '80, όταν ακόμα ζούσα στο Κάιρο, είχα διαβάσει για τον θάνατο ενός διακεκριμένου Λίβυου οικονομολόγου. Έβγαινε από το τρένο στο Στατισιόνε Τέρμινι της Ρώμης όταν ένας άγνωστος του κόλλησε ένα πιστόλι στο στήθος και πάτησε τη σκανδάλη. Η φωτογραφία δίπλα στο άρθρο έδειχνε το σώμα του νεκρού σκεπασμένο με φύλλα εφημερίδας, πιθανόν της ίδιας μέρας, που σταματούσαν στους αστραγάλους του, αφήνοντας ακάλυπτα τα φρεσκοβερνικωμένα δερμάτινα παπούτσια του. Μια άλλη φορά έπεσα πάνω σ' ένα ρεπορτάζ για έναν φοιτητή που δολοφονήθηκε στην Ελλάδα. Καθόταν έξω από ένα καφενείο στο Μοναστηράκι. Ένα μηχανάκι σταμάτησε μπροστά του και ο άντρας που καθόταν πίσω από τον οδηγό έστρεψε

το όπλο του εναντίον του φοιτητή και πυροβόλησε πολλές φορές. Ένας Λίβυος δημοσιογράφος που εργαζόταν στην Παγκόσμια Υπηρεσία του BBC σκοτώθηκε στο Λονδίνο. Τον Απρίλιο του 1984 είχε γίνει διαδήλωση έξω από την πρεσβεία της Λιβύης στην Πλατεία Σαιντ Τζέιμς. Κάποιος από το προσωπικό της πρεσβείας άνοιξε ένα παράθυρο στον πρώτο όροφο, έβγαλε ένα πολυβόλο και γάζωσε το πλήθος. Σκοτώθηκε μια αστυνομικός, η Υβόν Φλέτσερ, και έντεκα Λίβυοι διαδηλωτές τραυματίστηκαν· κάποιοι μεταφέρθηκαν στο νοσοκομείο σε κρίσιμη κατάσταση.

Οι διώξεις που είχε εξαπολύσει ο Καντάφι εναντίον των εξόριστων αντιπάλων του —ο επικεφαλής των υπηρεσιών εξωτερικής ασφάλειας και αντικατασκοπείας Μούσα Κούσα είχε κηρύξει «εκστρατεία κατά των εχθρών του έθνους» σε μια δημόσια συγκέντρωση στις αρχές της δεκαετίας του '80— επεκτάθηκε και στις οικογένειες των αντιφρονούντων. Ο μοναδικός μου αδελφός, ο Ζιάντ, ήταν δεκαπέντε ετών όταν έφυγε για να φοιτήσει σ' ένα οικοτροφείο στην Ελβετία. Λίγες εβδομάδες αργότερα, στο μέσον του τριμήνου, επέστρεψε στο Κάιρο. Είχαμε πάει όλοι μαζί να τον πάρουμε από το αεροδρόμιο. Όταν εμφανίστηκε ανάμεσα στα πλήθη που ξεχύνονταν από τις θύρες των αφίξεων, το πρόσωπό του ήταν πιο ωχρο παρά ποτέ. Πριν από λίγες μέρες είχα δει τη Μητέρα να κάνει μερικά τηλεφωνήματα, με τα δάχτυλά της να τρέμουν καθώς σχημάτιζε τον αριθμό στο καντράν.

Το ελβετικό σχολείο ήταν κάπως απομονωμένο, ψηλά στις Άλπεις. Η δημόσια συγκοινωνία με το πιο κοντινό χωριό γινόταν με τηλεφερίκ, που λειτουργούσε λίγες μόνο ώρες το μεσημέρι. Επί δύο συνεχείς μέρες, ο Ζιάντ έβλεπε ένα αυτοκίνητο παρκαρισμένο στο δρομάκι έξω από την κεντρική πύλη του σχολείου. Τέσσερις άντρες επέβαιναν. Είχαν τα χαρακτηριστικά μακριά μαλλιά των μελών των Επαναστατικών Επιτροπών του Καντάφι. Αργά μια νύχτα, φώναξαν τον Ζιάντ στο τηλεφωνείο του οικοτροφείου. Στην άλλη άκρη της γραμμής, ένας άντρας είπε, «Είμαι φίλος του πατέρα σου. Πρέπει

να κάνεις ό,τι ακριβώς θα σου πω. Πρέπει να φύγεις αμέσως και να πάρεις το πρώτο τρένο για τη Βασιλεία».

«Γιατί; Τι συνέβη;» ρώτησε ο Ζιάντ.

«Δεν μπορώ να σου πω τώρα. Πρέπει να βιαστείς. Πάρε το πρώτο τρένο για τη Βασιλεία. Θα είμαι εκεί και θα σου εξηγήσω τα πάντα».

«Στη μέση της νύχτας;» είπε ο Ζιάντ.

Ο άντρας δεν έδωσε περαιτέρω εξηγήσεις. Απλώς επαναλάμβανε, «Πάρε το πρώτο τρένο για τη Βασιλεία».

«Δεν μπορώ. Δεν ξέρω ποιος είστε. Μην ξανατηλεφωνήσετε εδώ, σας παρακαλώ», είπε ο Ζιάντ και έκλεισε.

Τότε ο άντρας τηλεφώνησε στη Μητέρα, που με τη σειρά της τηλεφώνησε στο σχολείο. Είπε στον Ζιάντ ότι έπρεπε να φύγει αμέσως και του έδωσε οδηγίες.

Ο Ζιάντ ξύπνησε τον αγαπημένο του δάσκαλο, έναν νεαρό απόφοιτο του Κέιμπριτζ, ο οποίος μάλλον είχε βρεθεί εκεί επειδή νόμιζε πως θα είχε πλάκα να πάει να διδάξει λογοτεχνία στις Άλπεις, κάνοντας παράλληλα σκι μεταξύ των μαθημάτων.

«Κύριε, ο πατέρας μου πρόκειται να μπει στο χειρουργείο για μια σοβαρή επέμβαση και ζήτησε να με δει προτού εγχειριστεί. Πρέπει να πάρω το πρώτο τρένο για τη Βασιλεία. Μπορείτε, παρακαλώ, να με πάτε στο σταθμό με το αυτοκίνητο;»

Ο δάσκαλος τηλεφώνησε στη μητέρα μου, και εκείνη επιβεβαίωσε την ιστορία του Ζιάντ. Έπρεπε να ξυπνήσουν τον διευθυντή. Κι άλλα τηλεφωνήματα μεσολάβησαν και, αφού πείσθηκε και εκείνος πως επρόκειτο για κάτι επείγον, ο δάσκαλος του Ζιάντ έλεγξε τα δρομολόγια. Σε σαράντα λεπτά περνούσε ένα τρένο για τη Βασιλεία. Αν βιάζονταν, μπορεί να το προλάβαιναν.

Αναγκαστικά θα διασταυρώνονταν με το παρκαρισμένο αυτοκίνητο· δεν υπήρχε άλλος τρόπος να βγουν από το σχολείο. Ο Ζιάντ έσκυψε κάνοντας πως δένει το κορδόνι του, καθώς περνούσαν μπροστά από τους τέσσερις που καιροφυλακτούσαν. Ο δάσκαλος οδηγού-

σε προσεκτικά στον ελικοειδή ορεινό δρόμο. Λίγα λεπτά αργότερα, τους τύφλωσαν δυνατοί προβολείς. Όταν ο δάσκαλος είπε «Νομίζω πως μας ακολουθούν», ο Ζιάντ έκανε πως δεν άκουσε.

Στον σταθμό, ο Ζιάντ όρμησε μέσα στην κοσμοπλημμύρα και κρύφτηκε στις τουαλέτες. Άκουσε το τρένο να φτάνει στην αποβάθρα. Περίμενε ώσπου να σταματήσει εντελώς, μέτρησε λίγα δευτερόλεπτα ώσπου να αποβιβαστούν και να επιβιβαστούν οι επιβάτες, έτρεξε με όλη του τη δύναμη και πήδηξε σ' ένα βαγόνι. Οι πόρτες έκλεισαν και ο συρμός ξεκίνησε. Ο Ζιάντ ήταν σίγουρος ότι τους είχε ξεφύγει, όταν ξαφνικά εμφανίστηκαν και οι τέσσερις: έρχονταν από το βάθος του διαδρόμου προς το μέρος του. Τον είδαν. Ένας του χαμογέλασε. Τον ακολούθησαν από το ένα βαγόνι στο άλλο, μурμουρίζοντας, «Νεαρέ, θαρρείς πως είσαι άντρας; Έλα να μας δείξεις». Φτάνοντας στο πρώτο βαγόνι, ο Ζιάντ βρήκε τον εισπράκτορα να ψιλοκουβεντιάζει με τον οδηγό.

«Αυτοί οι άντρες με ακολουθούν», ψέλλισε ο Ζιάντ. Σίγουρα ο φόβος έκανε τη φωνή του να τρέμει, γιατί ο εισπράκτορας τον πίστεψε αμέσως και του είπε να καθίσει δίπλα του. Οι τέσσερις άντρες, άπρακτοι, αποσύρθηκαν στο επόμενο βαγόνι. Όταν έφτασε το τρένο, ο Ζιάντ είδε μερικούς ένστολους να περιμένουν στην πλατφόρμα. Ο συνεργάτης του πατέρα μου, που είχε τηλεφωνήσει εκείνη τη νύχτα, στεκόταν ανάμεσά τους.

Θυμάμαι τον Ζιάντ να μας αφηγείται τις λεπτομέρειες ενώ καθόμασταν όλοι γύρω απ' το τραπέζι. Με κατέκλυζε ένα αίσθημα ασφάλειας και ευγνωμοσύνης, ανάμεικτο όμως μ' έναν καινούργιο οξύ φόβο, που έσφυζε σαν φλέβα κάπου στο βάθος. Δεν το έδειχνα ωστόσο. Όσο μιλούσε ο Ζιάντ, υποκρινόμουν πως είχα ενθουσιαστεί με την περιπέτειά του. Μόνο αργά το βράδυ το περιστατικό άρχισε να βαραίνει στη συνείδησή μου. Σκεφτόμουν συνέχεια τι του είχαν πει αυτοί οι άντρες, εκείνη τη φράση που ο Ζιάντ είχε ψιθυρίσει πολλές φορές σε μια τέλεια απομίμηση του απειλητικού τους τόνου

και της προφοράς της Τρίπολης: «Νεαρέ, θαρρείς πως είσαι άντρας; Έλα να μας δείξεις».

Μερικούς μήνες αργότερα –είχα πια κλείσει τα δώδεκα– χρειάστηκε να δω έναν οφθαλμίατρο. Η μητέρα μου με έβαλε σ’ ένα αεροπλάνο και έκανα μόνος το ταξίδι από το Κάιρο στη Γενεύη, όπου επρόκειτο να με συναντήσει ο πατέρας μου. Προτού φύγω για το αεροδρόμιο, είχαμε μιλήσει στο τηλέφωνο.

«Αν, για οποιονδήποτε λόγο, δεν με δεις στις αφίξεις, πήγαινε στις πληροφορίες και ζήτησε να καλέσουν αυτό το όνομα», είπε και μου ανέφερε ένα από τα ονόματα με τα οποία ταξίδευε. Το ήξερα ήδη. «Ό,τι και να συμβεί», επανέλαβε, «μην τους δώσεις το πραγματικό μου όνομα».

Όταν έφτασα στη Γενεύη, δεν τον είδα πουθενά. Ακολουθώντας τις οδηγίες του, πήγα στο γραφείο των πληροφοριών, αλλά όταν η γυναίκα στο γκισέ μου ζήτησε το όνομα, διαπίστωσα πανικόβλητος ότι δεν μπορούσα να το θυμηθώ. Βλέποντας πόσο αναστατωμένος ήμουν, εκείνη χαμογέλασε και μου έδωσε το μικρόφωνο. Θα ήθελες να κάνεις μόνος σου την ανακοίνωση;» Πήρα το μικρόφωνο και είπα «Πατέρα, Πατέρα», αρκετές φορές, ώσπου τον είδα να τρέχει προς το μέρος μου μ’ ένα χαμόγελο μέχρι τ’ αυτιά. Είχα ντραπεί πάρα πολύ και θυμάμαι ότι τον ρώτησα καθώς βγαίναμε από το αεροδρόμιο, «Γιατί να μην πω το όνομά σου; Τι φοβάσαι τελοσπάντων;» Διασχίσαμε το πλήθος και προσπεράσαμε δυο άντρες που μιλούσαν αραβικά με τέλεια λιβυκή προφορά. Εκείνα τα χρόνια, κάθε φορά που άκουγα τη διάλεκτό μας με κυρίευε ανησυχία, μέσα μου αντιμάχονταν, εντελώς ισοδύναμα, ο φόβος με τη νοσταλγία. «Πώς μοιάζει τελικά αυτός ο Τζαμπάλα Ματάρ;» ρωτούσε ο ένας. Βουβάρηκα στη στιγμή και από τότε δεν παραπονέθηκα ποτέ πια για τις περίπλοκες ταξιδιωτικές διευθετήσεις του πατέρα μου.

Ήταν αδιανόητο να ταξιδέψει ο Πατέρας με το πραγματικό του διαβατήριο. Χρησιμοποιούσε πλαστά χαρτιά με ψευδώνυμα. Στην

Αίγυπτο νιώθαμε ασφαλείς. Κι όμως, τον Μάρτιο του 1990, η αιγυπτιακή μυστική αστυνομία απήγαγε τον Πατέρα από το διαμέρισμά μας στο Κάιρο και τον παρέδωσε στον Καντάφι. Οι άντρες του τον μετέφεραν στη φυλακή Αμπού Σαλίμ στην Τρίπολη, που ήταν γνωστή ως «Ο Τελευταίος Σταθμός»: το μέρος όπου έστελνε το καθεστώς όσους ήθελε να ξεχάσει.

Στα μέσα της δεκαετίας του '90 κάποιοι φίλοι διακινδύνευσαν τη ζωή τους για να μεταφέρουν τρεις επιστολές του πατέρα μου προς την οικογένειά μας. Σε μια απ' αυτές, ο Πατέρας γράφει: *Η σκληρότητα εδώ μέσα ξεπερνάει κατά πολύ όλα όσα έχουμε διαβάσει για το φρούριο της Βασιλίας. Η σκληρότητα βρίσκεται παντού, όμως εγώ είμαι πιο δυνατός από τα μέσα που χρησιμοποιούν για να με δαμάσουν... Το μέτωπό μου δεν ξέρει να σκύβει.*

Σε μια άλλη επιστολή υπάρχει η ακόλουθη πρόταση: *Έχει περάσει ολόκληρος χρόνος χωρίς να δω τον ήλιο ή να μ' αφήσουν να βγω από τούτο το κελί.*

Τα ήρεμα, ακριβή και κατά καιρούς ειρωνικά του λόγια φανερώνουν μια εκπληκτική άσκηση στην υπομονή:

Και τώρα μια περιγραφή αυτού του ιερού παλατιού... Το κελί είναι ένα τσιμεντένιο κουτί. Οι τοίχοι είναι καμωμένοι από προκατασκευασμένες πλάκες. Από την ασάλινη πόρτα αέρας δεν περνάει. Υπάρχει ένα παράθυρο τριάμισι μέτρα πάνω από το έδαφος. Όσο για την επίπλωση, είναι σε στυλ Λουδοβίκου 16ου: ένα παλιό στρώμα, φθαρμένο από τη χρήση –ποιος ξέρει πόσοι κρατούμενοι ξάπλωσαν πάνω του–, σκισμένο σε πολλές μεριές. Ο κόσμος εδώ είναι άδειος.

Από αυτές τις επιστολές και από μαρτυρίες φυλακισμένων που κατάφερα να συγκεντρώσω με τη βοήθεια της Διεθνούς Αμνηστίας, του Παρατηρητηρίου του ΟΗΕ για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και της διεθνούς μη κυβερνητικής οργάνωσης TRIAL,¹ μάθαμε ότι ο

1. Η διεθνής μη κυβερνητική οργάνωση TRIAL, με έδρα τη Γενεύη, δημιουρ-

Πατέρας ήταν έγκλειστος στο Αμπού Σαλίμ τουλάχιστον από τον Μάρτιο του 1990 ως τον Απρίλιο του 1996· μετά, ή μεταφέρθηκε από το κελί του σε κάποια άλλη μυστική πτέρυγα της ίδιας φυλακής, ή μετακινήθηκε σε άλλη φυλακή, ή εκτελέστηκε.

Στα τέλη Αυγούστου του 2011 η Τρίπολη έπεσε και οι εξεγερμένοι κατέλαβαν τις φυλακές Αμπού Σαλίμ. Έσπασαν τις πόρτες των κελιών και οι άντρες που ήταν στοιβαγμένοι σ' εκείνα τα τιμεινένια κουτιά βγήκαν τρεκλίζοντας στο φως. Βρισκόμουν στο σπίτι μου, στο Λονδίνο. Πέρασα όλη τη μέρα στο τηλέφωνο, μιλώντας με έναν από τους άντρες που γκρέμιζαν με βαριοπούλες τα κάγκελα της φυλακής. «Περίμενε, περίμενε», φώναζε, κι εγώ άκουγα το σφυρί του να χτυπάει ασάβλι. Δεν θύμιζε ήχο καμπάνας στο ύπαιθρο, αλλά έναν άλλον, βαθιά θαμμένο, σαν μνήμη που ανασύρεται και αντηχεί: *Θέλω να είμαι εκεί και δεν θέλω να είμαι εκεί*. Αμέτρητες φωνές κραύγαζαν τώρα, «Ο Θεός είναι μεγάλος!» Έδωσε το σφυρί σ' έναν άλλον άντρα και τον άκουσα να λαχανιάζει, κάθε του ανάσα και μια βουβή κραυγή αποφασιστικότητας και νίκης. *Θέλω να είμαι εκεί και δεν θέλω να είμαι εκεί*. Είχαν φτάσει σ' ένα κελί στο υπόγειο, το τελευταίο που απέμενε. Πολλές φωνές τώρα, πολλοί άνθρωποι που παράβγαιναν ποιος θα πρωτοβοηθήσει. Άκουσα τον άντρα να λέει, «Τι; Μέσα;» Επικράτησε σύγχυση. Ύστερα τον άκουσα να φωνάζει, «Είσαι σίγουρος;» Ξαναπήρε το κινητό και είπε ότι πίστευαν πως σ' αυτό το τελευταίο κελί βρισκόταν κάποιος πολύ σημαντικός άνθρωπος από την Ατζνταμπίγια, τη γενέτειρα του πατέρα μου, κρατούμενος σε απομόνωση επί πολλά χρόνια. Δεν μπορούσα να

γήθηκε το 2002 για την καταπολέμηση της ατιμωρησίας σε περιπτώσεις διεθνών εγκλημάτων και για τη στήριξη των θυμάτων στον αγώνα τους για δικαιοσύνη.

μιλήσω. Θέλω να είμαι εκεί και δεν θέλω να είμαι εκεί. «Περίμενε, μην κλείσεις», είπε ο άντρας στο τηλέφωνο. Κάθε τόσο επαναλάμβανε, «Μην κλείσεις». Δεν ξέρω αν όλο αυτό κράτησε δέκα λεπτά ή μία ώρα. Όταν τελικά έσπασαν την πόρτα, βρήκαν έναν ηλικιωμένο τυφλό άντρα σ' ένα κλουβί δίχως παράθυρα. Χρόνια είχε να δει τον ήλιο. Όταν τον ρώτησαν ποιο ήταν το όνομά του, είπε ότι δεν ήξερε. Ποια ήταν η οικογένειά του; Δεν ήξερε. Πόσο καιρό ήταν κλεισμένος εκεί μέσα; Ήταν ολοφάνερο, είχε χάσει τη μνήμη του. Ένα μόνο πράγμα είχε στην κατοχή του: μια φωτογραφία του πατέρα μου. Γιατί; Τι σχέση είχε με τον Πατέρα; Ο φυλακισμένος δεν ήξερε. Και μολονότι δεν μπορούσε να θυμηθεί τίποτα, ήταν ευτυχισμένος που είχε απελευθερωθεί. Αυτή ήταν η λέξη που χρησιμοποίησε ο άντρας στο τηλέφωνο: «ευτυχισμένος». Ήθελα να ρωτήσω για τη φωτογραφία. Ήταν πρόσφατη ή παλιά; Ήταν καρφωμένη στον τοίχο, φυλαγμένη κάτω από ένα μαξιλάρι, ή την βρήκαν στο πάτωμα, πλάι στο κρεβάτι του άντρα; Υπήρχε κρεβάτι; Είχε κρεβάτι ο φυλακισμένος; Δεν ρώτησα τίποτα. Και όταν ο άντρας είπε «Λυπάμαι», τον ευχαρίστησα και έκλεισα το τηλέφωνο.

Τον Οκτώβριο, καθώς προσπαθούσα να συγκεντρωθώ στη διδασκαλία στη Νέα Υόρκη, άνοιγαν όλες οι πολιτικές φυλακές· οι χώροι όπου δρούσε η μυστική αστυνομία έπεφταν ο ένας μετά τον άλλον στα χέρια των επαναστατών. Κελιά γκρεμίζονταν, άνθρωποι απελευθερώνονταν, ανακοινώνονταν τα ονόματά τους. Ο Πατέρας δεν ήταν ανάμεσά τους. Για πρώτη φορά, η αλήθεια ήταν αναπόδραστη. Ήταν φανερό πως είτε είχε εκτελεστεί από κάποιο απόσπασμα, είτε είχε απαγχονιστεί, είτε είχε αφηθεί να λιμοκτονήσει, είτε είχε υποστεί βασανιστήρια που τον οδήγησαν στον θάνατο. Κανείς δεν ξέρει πότε, και όσοι θα μπορούσαν να ξέρουν είτε είναι νεκροί, είτε έχουν

εξαφανιστεί, είτε είναι υπερβολικά φοβισμένοι ή αδιάφοροι για να μιλήσουν. Ήταν την έκτη χρονιά του εγκλεισμού του, όταν σταμάτησαν να έρχονται επιστολές του; Ήταν στις σφαγές που έγιναν τον ίδιο χρόνο στην ίδια φυλακή, όταν συγκέντρωσαν 1.270 άντρες στο προαύλιο και τους εκτέλεσαν; Ή ο θάνατός του ήταν μοναχικός, την έβδομη, την όγδοη, την ένατη χρονιά; Ή την εικοστή πρώτη χρονιά, μετά το ξέσπασμα της επανάστασης; Ίσως στη διάρκεια κάποιας από τις πολλές συνεντεύξεις που είχα δώσει ενάντια στη δικτατορία; Βέβαια ο Πατέρας μπορεί και να μην ήταν νεκρός, όπως συνέχιζε να πιστεύει ο Ζιάντ, έστω κι αν είχαν ανοίξει όλες οι φυλακές και δεν είχε εντοπιστεί πουθενά. Ο Ζιάντ πίστευε πως ίσως ήταν ελεύθερος και εξαιτίας κάποιου προβλήματος –απώλεια μνήμης, απώλεια όρασης, ακοής, ακόμα και ομιλίας– ήταν ανήμπορος να βρει τον δρόμο προς το σπίτι του, όπως ο Γκλόστερ που περιπλανιόταν στους χερσότοπους, στον *Βασιλιά Αηρ*. «Δώσ’ μου το χέρι σου: ένα μονάχα βήμα απέχεις / από το χείλος του γκρεμού», λέει ο Έντγκαρ στον τυφλό του πατέρα που έχει αποφασίσει να βάλει τέρμα στη ζωή του. Είναι ένας στίχος που με ακολουθεί τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια.

Την πίστη του Ζιάντ πως ο Πατέρας θα μπορούσε ίσως να είναι ζωντανός πρέπει να την πυροδοτούσε η ιστορία του φυλακισμένου που είχε χάσει τη μνήμη του. Λίγες μέρες αφότου έφτασα στη Νέα Υόρκη, τηλεφώνησε ο αδελφός μου, ζητώντας μου να βρω κάποιον που θα μπορούσε να συνθέσει μια εικόνα του Πατέρα όπως θα έμοιαζε σήμερα, την οποία θα δημοσιεύαμε σε όλα τα έντυπα της χώρας και στο διαδίκτυο. «Ίσως να τον αναγνωρίσει κάποιος», είπε. Μίλησα με έναν καλλιτέχνη που εργαζόταν στο εγκληματολογικό τμήμα της αστυνομίας του Καναδά. Ήθελε αντίγραφα από φωτογραφίες του πατέρα μου, των αδελφών του και του παππού μου. Μόλις τα έλαβε, μου τηλεφώνησε με έναν κατάλογο ερωτημάτων για τις συνθήκες κράτησής του στη φυλακή: τι έτρωγε; ήταν πιθανό να είχε βασανιστεί; να είχε αρρωστήσει; Δέκα μέρες

αργότερα, έφτασε το σχέδιο. Ο καλλιτέχνης είχε σκάψει ανελέητα τα μάγουλα, είχε βυθίσει τα μάτια στις κόγχες τους, είχε τονίσει υπερβολικά μια ανεπαίσθητη ουλή στο μέτωπο. Το χειρότερο σ' εκείνο το πορτρέτο ήταν η αληθοφάνειά του. Με έκανε να αναρωτιέμαι τι άλλες αλλαγές θα μπορούσε να έχει επιφέρει η φυλακή σ' εκείνο το πρόσωπο. Τι είχαν απογίνει τα δόντια του, για παράδειγμα, που τόσο τα φρόντιζε, πηγαίνοντας κάθε χρόνο στον δόκτορα Ματζολένι στη Ρώμη για τον ετήσιο έλεγχο; Κάθε φορά, ο Ιταλός οδοντίατρος έκανε όλους μας να κορδωνόμαστε με σιωπηλή περηφάνια όταν του έλεγε «Πρέπει να ευγνωμονείτε τη Λιβύη και το μεταλλικό νερό της γι' αυτή την έξοχη οδοντοστοιχία». Και η γλώσσα; Εκείνη η γλώσσα που είχε έναν ολότελα δικό της τρόπο να αρθρώνει το όνομά μου μέσα από τη γοητευτικά αντηχητική στοματική του κοιλότητα; Και το κεφάλι; Η μύτη, τα ιγμόρια, το βάρος των οστών, της σάρκας, του εγκεφάλου, πώς θα άλλαζαν τη χροιά εκείνης της απαλής φωνής; Πώς θα ηχούσε αυτή η νέα, γηραιότερη φωνή; Ποτέ δεν έστειλα το πορτρέτο στον Ζιάντ, κι εκείνος έπαψε να μου το ζητάει. Του το έδειξα την επόμενη φορά που συναντηθήκαμε. Το κοίταξε φευγαλέα και είπε: «Δεν είναι ακριβές». Συμφώνησα και το ξανάβαλα στον φάκελό του. «Μην το δείξεις στη Μητέρα», πρόσθεσε.

Εκείνο το παγωμένο βράδυ του Οκτωβρίου στη Νέα Υόρκη, άρχισα να αμφιβάλλω τόσο για τη δυνατότητά μου να επιστρέψω στη Λιβύη, όσο και για τη βούλησή μου να μην το κάνω. Μπήκα στο διαμέρισμά μας στο Άπερ Ουέστ Σάιτ και δεν μίλησα στην Νταϊάνα για την «άσπιλη», μεταφυσική ιδέα που με είχε κυριεύσει ενώ βάδιζα στον δρόμο. Φάγαμε βραδινό. Μάζεψα τα πιάτα και τα έπλυνα με αργές κινήσεις. Ακούσαμε για λίγο μουσική και ύστερα κάναμε έναν περίπατο στους σκοτεινούς δρόμους. Δεν έκλεισα μάτι εκείνη τη νύχτα. Συνειδητοποίησα ότι το να μην ξαναγουρίσω ποτέ στη Λιβύη σημαίνει πως ποτέ πια δεν θα άφηνα τον εαυτό μου να την ξανασκεφτεί,

πράγμα που θα οδηγούσε σε μια άλλη μορφή εναντίωσης. Όμως είχα τελειώσει με την εναντίωση.

Έφυγα από το σπίτι ξημερώματα. Απολάμβανα την αδιαφορία της Νέας Υόρκης. Πάντοτε αναπολούσα το Μανχάταν όπως ένα ορφανό την άγνωστη μητέρα του που το παράτησε στο κατώφλι ενός τζαμιού: δεν σήμαινε τίποτα για μένα και ταυτόχρονα σήμαινε τα πάντα. Σε στιγμές απελπισίας, αντιπροσώπευε την πιθανότητα να ξεπεράσω το τραύμα της εξορίας. Τα πόδια μου ήταν βαριά. Πρόσεξα πόσο είχα μεγαλώσει, πρόσεξα όμως και μια παιδικότητα που επέμενε, θαρρείς κι ένα κομμάτι μου είχε σταματήσει να αναπτύσσεται από τη στιγμή που φύγαμε από τη Λιβύη. Ένιωθα όπως ακριβώς φαντάστηκε ο Ντέιβιντ Μαλούφ τον Οβίδιο στον εκπατρισμό του – καθηλωμένος στην παιδική ηλικία λόγω της εξορίας. Κατευθύνθηκα προς το γραφείο μου στο πανεπιστήμιο. Ήθελα να βυθιστώ στη δουλειά. Προσπάθησα να σκεφτώ τη διάλεξη που θα έδινα το απόγευμα – ήταν πάνω στη Δίκη του Κάφκα. Σκεφτόμουν την τρυφερότητα του Κ. προς τους δυο άντρες που έρχονται να τον εκτελέσουν· τη σκοτεινή και ηρωική του συνθηκολόγηση· τη νοερή παρότρυνση προς τον εαυτό του: «το μόνο που μπορώ πια να κάνω είναι να διατηρήσω το πνεύμα μου ήρεμο και εναργές ως το τέλος», και τη διορθωτική, περίλυπη ανακάλυψη: «πάντοτε ήθελα να γαντζωθώ από τον κόσμο με είκοσι χέρια...» Αναλογίστηκα τις διαλέξεις μου· ήταν σωτήριο που είχα αυτή την υποχρέωση. Δρασκελίσα τη σχάρα ενός υπονόμου στο πεζοδρόμιο. Από κάτω υπήρχε κάτι σαν δωμάτιο· το ύψος του μετά βίας έφτανε ώστε να σταθεί όρθιος ένας άντρας και σίγουρα το πλάτος του δεν θα τον χωρούσε αν ξάπλωνε. Ένα βαθύ γκριζο κουτί μέσα στη γη. Δεν είχα ιδέα σε τι χρησίμευε. Χωρίς καλά καλά να το καταλάβω, βρέθηκα γονατιστός, να κοιτάζω μέσα. Όσο κι αν προσπάθησα, δεν είδα ούτε καταπακτή ούτε αγωγό, τίποτα που να μοιάζει με έξοδο. Το αίσθημα της ασφυξίας με κατέκλυσε αιφνίδια. Έκλαιγα κι άκουγα τους λυγμούς μου.

HISHAM MATAR

Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ

Το 1979 ο Τζαμπάλα Μάτάρ, πολιτικός αντίπαλος του Καντάφι, αυτοεξορίστηκε από τη Λιβύη. Μια δεκαετία αργότερα, όμως, απήχθη από τις λιβυκές δυνάμεις ασφαλείας – και η σύζυγός του και οι δύο του γιοι δεν τον ξαναείδαν ποτέ. Μεταφέρθηκε στη διαβόητη φυλακή Αμπού Σαλίμ στην Τρίπολη και, παρά τις προσπάθειές τους, οι οικείοι του δεν κατάφεραν ποτέ να μάθουν αν ο Τζαμπάλα βρισκόταν ανάμεσα στους 1.270 κρατούμενους που σφαγιάστηκαν στις 29 Ιουνίου 1996, σε μια τυπική για το καθεστώς του Καντάφι επίδειξη ισχύος και βαρβαρότητας. Ωστόσο φήμες και ψευδείς πληροφορίες τροφοδοτούσαν τις ελπίδες τους ότι βρισκόταν ακόμη εν ζωή, ως τη στιγμή που, το 2011, άνοιξαν οι πύλες της φυλακής και εκατοντάδες πολιτικοί κρατούμενοι είδαν ξανά το φως της ελευθερίας: ο Τζαμπάλα δεν ήταν ανάμεσά τους.

Η εξαφάνιση του πατέρα του όχι μόνο στέρησε την πατρική παρουσία από τον τότε δεκαεννιάχρονο συγγραφέα, αλλά τον καταδίκασε και σε μακροχρόνια εξωτερική και εσωτερική εξορία. Ο Χισάμ Μάτάρ θα επιστρέψει στη Λιβύη αναζητώντας τα ίχνη του πατέρα του και θα καταγράψει, σ' αυτό το συγκλονιστικό χρονικό, την περιπέτεια μιας αδιέξοδης αναζήτησης και την οδύνη μιας χώρας που υπέφερε επί δεκαετίες κάτω από ένα συγγνό, ολοκληρωτικό καθεστώς.

ISBN 978-960-569-861-4

Κωδ. μηχ/σης 25.120

www.epbooks.gr